

ניל מנוסי

הודעה חשובה ויקרה

עד לאחרונה, שלילת ההתבוללות היתה מובנת מאליה. מאז ומעולם אוחד העם בידי כוחם האיתן של המסורת חוצה הדורות שנשא, של ההיסטוריה שלו, של הזיכרון המצטבר שלו, של שותפות הגורל שליכדה את כל יהודי העולם. די היה בכוח זה כדי להשריש בלב היהודי את הידיעה הודאית, שאין מתחננים בגויים ויהי מה. אך נחשול החול הגדול שעלה מתוך המודרניות שטף גם את העם היהודי ושינה באופן יסודי את הגדרתו העצמית. מרבית היהודים החיים היום אינם חושבים עוד על העם היהודי במונחים המסורתיים של "גוי קדוש", אלא במונחים אתניים-תרבותיים, ששוליהם פרומים, שלא משתמעת מהם התבדלות מעמים אחרים. המילה "התבוללות" מושמעת היום רק מפי המיעוט האורתודוקסי שאידיאולוגיה מתנגד לה, ומפי המיעוט הזעום עוד יותר של אנטי-יהודים רדיקלים, שאידיאולוגיה חפצים בה. אך ציבור הביניים אינו אידיאולוגי. הוא מעוניין, כך נדמה, בהמשך קיומו של העם היהודי, ואפשרות היעלמותו מעציבה ואף מרתיעה אותו. במובן זה, דומה שהוא קרוב יותר לקצה הדתי של הקשת. אך ברובד עמוק יותר דווקא השפעתו של הקצה המנוגד, המתבולל, היא הגדולה יותר. היא אינה מתבטאת בדחף פעיל להתבוללות, כשם שהשפעת הקצה הדתי אינה מתבטאת בקיום מצוות. ביטויה הוא בכך, שמרבית היהודים היום מתקשים למצוא סיבות מוצלחות למה לא להתבולל. לא מעניין אותם להגביר את ההתבוללות, אך התגברותה בפועל אינה מעוררת בהם התנגדות. כל שהם חשים כלפיה הוא צער מסוים, הנותר עמום ובלתי-מנוסח.

ואמנם, מדוע לבפות את התהליך, הנדמה טבעי כל-כך, של יציאה מכותלי הלאום המסורתי? מדוע להכפיף את נטיות המימוש העצמי או את הרגשות הרומנטיים לאיזו אידיאולוגיה ארכאית ומלאכותית? לתשובה הדתית אין עוד תוקף: הוא אינה משכנעת אלא את המאמין, המשוכנע ממילא, ואינה מעניקה טעם או ביאור כלשהם לעקרון התבדלותו המוחלט של העם. בצדק גמור, כך נדמה, נותרים היום הטיעונים המושמעים בעד התבוללות, וכן השתיקה הניצבת אל מולה, ללא מענה.

האם יכול להיות להם מענה? האם ראוי שיהיה להם? בסופו של דבר, אני סבור שכן. אלא שמענה כזה אינו יכול לנבוע מתוך התפיסה המודרנית והמחולנת של מושג הלאום. הסיבה היא, שמודל הלאומיות המודרני, שצמח מתוך השבטיות האירופאית, אינו מתיישב באופן יסודי עם רוחה של המסורת היהודית. את התבדלותו של העם היהודי ניתן להצדיק, לדעתי, רק דרך חשיבה-מחדש מקיפה של מושג הלאום. העמדה שאני מציע כאן קרובה יותר ברוחה לעמדה המסורתית של היהדות, כפי שאני מבין אותה: תפיסת הלאום לא כתכלית בפני עצמה, אלא ככלי לשימור וליצירה של פרויקט על-לאומי.

קוסמופוליטיות ויהדות

אט-אט חוברות להן האליטות האינטלקטואליות, התרבותיות והכלכליות של החברות המערביות השונות, ומעצבות את דמותה של קהילה חדשה, פוסט-לאומית. קהילת כוכב. אופי הפעילות: קשרי-עסקים, קשרי-ידידות, קשרי-נישואין, כנסים אקדמיים, טיולים משותפים, הגירה בין מדינות. זירות הפעילות: ערי-בירה

אירופאיות, אוניברסיטאות, טְרָקִים, פאבים, אינטרנט. החוויה הבסיסית המשותפת לכל חברי הקהילה הגלובלית הזו היא של אזרחות עולם. הם שייכים למשפחת האדם האחת, שהתרבויות הלאומיות אינם אלא גווניה. האליטות המעצבות את קהילת הכוכב מצומצמות מבחינה מספרית, אך בכל מדינותיהן הן משמשות כחוד החנית של החברות הליברליות, הנע לפני המחנה ומתווה את התקדמותו.

הומניזם פוסט-לאומי זה מאיים על ציבורים שמרניים, באשר הם, המעוניינים להמשיך ולטפח את הלאומיות המסורתית. בכתביהם של הוגים שמרניים – מאנגליה, מארצות הברית, ועוד – ניתן למצוא טיעונים מצויינים רבים בעד שימור הלאומיות: התרבות הקוסמופוליטית של הליברליזם נבנית על חשבון התרבויות הפרטיקולריות, ובכך מדללת את התרבות הגלובלית והופכת אותה לחדגונית; בנטישתו את המסורות הלאומיות מרושש הליברליזם את האנושות מנכסי העבר שלה ובכך 'מוחק' את זיכרונה; הוא מתכחש לצורך האנושי בקהילה שהיקפה קטן משל היקף האנושות כולה, וכן לנטייה האנושית להתחלק לקבוצות כאלו באופן טבעי; הקהילה הגלובלית שהוא מבקש ליצור לא תהיה נתונה לשום ביקורות מבחוץ ובכך עלולה להידרדר במהירות לטוטליטריות גרועה בהרבה מזו הלאומנית; ועוד. מגמתם של ההוגים המשמיעים טענות אלו היא לעודד את מדינות הלאום המודרניות לחזק לא רק את רווחתם של אזרחיה, אלא גם את תודעתם, הזדהותם וגאוותם הלאומית.

הציבור השמרני היהודי, בארץ ובחו"ל, נעזר בטיעונים אלו על מנת לחזק את התודעה הלאומית בקרב יהודים. הנחתם היא, שנוכח מתקפת התרבות הליברלית יש להדגיש את האיכויות הפרטיקולריות של "מורשת ישראל", לפתח הכרה ואהבה כלפיה, ולחזק את תחושת הזהות העצמית היהודית. תגובה זו אופיינית, כאמור, לתומכי הלאומיות ברחבי העולם. אך נשאלת השאלה, האם ההכלאה בין רעיון הלאומיות המודרני לבין המסורת היהודית הפרטית הוא בכלל אפשרי. השאלה מצריכה עיון לגבי מהותה של אותה מורשת יהודית ייחודית. אם לא מדובר אלא בטמפרמנט אסתטי מסוים או בתרומה מחשבתית כלשהי להגות הכללית, אזי ההכלאה אפשרית, והעם היהודי יכול בקלות להשתלב בין האומות כמייצגה ומשמרה של איכותו הפרטית. אך מה אם מדובר במשהו אחר לגמרי? מה אם המסר הייחודי של היהודי, זו שרק הוא טוען ולא אף אחד אחר, אינו מתיישב כלל עם רעיון הלאומיות המודרנית ועם חזון פסיפס הלאומים כפי שמדמיינים אותו השמרנים?

לאורך מסעו בן אלפי השנים, כיוונה את היהודי אמונה צלולה ועמוקה אחת. תחת שלטון זר, חרף גזירות שמד ורדיפות, דרך נדודים וגלויות, הוא נשא עמו, כתוב בדפי ספריו, חקוק בלבו וחתום בבשרו, את הסוד שהיה והינו, לעת עתה, רק שלו: שאי שם במעבה הענן והערפל של העבר נכרתה ברית קדומה בינו לבין בורא העולם. חוזה כתוב, כפשוטו, נמסר בידו, והוא מלווה אותו מאז לכל מקום שרגליו נושאות אותו. משונה הוא החוזה. חידתי. לעולם הוא בלתי-מתמסר לאנליזה חדה ונקיה, לעולם מטריד בחוסר הסימטריה המובנה לתוכו. במקומות הוא מפורש ובמקומות סתום, במקומות הוא טקסט מיתי ובמקומות משפטי, במקומות צבעוני ומתלקח כאש זיקוק ובמקומות שומם וצחיח כחול המדבר הממלא את דפיו. אך אי-הנחת שהוא מעורר בדורשים בו התגלגלה במשך הדורות כמקור בלתי נדלה לפרשנות, פיתוח ויצירה. ספריות שלמות צמחו מדפיו. לוח שנה חובק כל, המזווג את השמש והלבנה ומפיח חיים בזמנים, שורטט מתוכו ועטף את העוסקים בו. פרדס עבות ורחב היקף פרח מתוכו ובשביליו פסעו רבבות מטיילים, מתוך העם ומחוצה לו.

אך מתחת לעלווה הצפופה והמרובדת של הסודות, הדרשים והרמזים נותר תמיד, נטוע כגזע באדמה המדברית ממנה נבט, גם פשט הכתוב בו: מתווה פעולה המורכב מסדרת ציוויים מעשיים. רבים הציוויים, וסבוכה ההלכה המסתעפת מהם. אך ניתן לאתר בלבם נקודה מרכזית אחת: בנייתו של בית. היהודי מצווה להקים, כאן, עלי אדמות, משכן לבורא העולם. נכון, מלוא כל הארץ כבוד הבורא. אך הוא בכל זאת רצה – "נתאוה" אומר המדרש – לצמצם שכינתו לתוך אמה על אמה ולשכון בעולמות התחתונים, בינינו ובקרבתנו.

"ועשו לי מקדש", הוא מבקש, "ושכנתי בתוכם". בתוכם, לא בתוכו. הדילוג המשונה הזה, מהמקדש אל העם, איננו סתמי. העם עצמו נדרש להיות כלי קיבול לשכינתו של הבורא. לא די בבנייתו של בית מקדש חיצוני; על האדם לחצוב לתוך מכרות נפשו, לסתת את אבני מידותיו, להרחיב את חדרי לבו. עליו להיות בית בעצמו, ולהיות ראוי לקבל את פני השכינה.

יהדות ולאומיות

זהו סיפורם של היהודים, וכזה ייוותר כל עוד יתקיימו כעם. כל ניסיון עכשווי להגדיר את העם במונחים של הלאומיות המודרנית חייב לפנות אליו. אלא שבדיוק בנקודה זו מתגלה הפער היסודי השורר בין היהדות לבין הלאומיות.

מנקודת מבטו של איש הלאום, העם והתרבות אליהם הוא משתייך ראויים לשימור פשוט מפני שהם חלק מזהותו העצמית. אני שומר על תרבותי, שפתי ומורשתי, הוא טוען, מכיוון שהן שלי. כלומר, נקודת המוצא שלו היא עצמיותו, שאת קיומה הוא מבקש להבטיח. ומה שהוא מעוניין להשיג בשמה היא עצמאות לאומית, כלומר, כוח שיאפשר לעם להיות ריבון לעצמו. לכן מגיע רעיון הלאומיות המודרנית לגיבושו המלא בצורת מכונת הענק הביורוקרטית הנקראת מדינת-הלאום הדמוקרטית: בית לאומי המנוהל בידי הלאום עצמו ושמטרתו המשך קיומו של הלאום.

התפיסה העצמית של העם היהודי שונה ביסודה, אפילו הופכית. נקודת המוצא של היהודי איננה עצמיותו, והוא איננו מבקש לשמר את עמו ומורשתו בגלל שהם חלק מזהותו. מרכז הכובד של עולמו, סביבו הכל חג ואותו הכל משרת, הוא התורה שניתנה לו בידי הקב"ה. העם אינו מקודש כתכלית בפני עצמה, אלא כאמצעי לקיום התורה ולהנכחתה במציאות. מטרתו של גוף מדיני יהודי, אם ישנו, אף היא לשרת את אותה מטרה. הוא לא נועד להעניק ריבונות, לא להפגין כוח, וגם לא לשרת את הישרדותו הגולמית של העם. הארמון או המצודה, סמלם של הריבונות האנושית, אף כי הם פעילים בו, אינם עומדים במרכזו. את המרכז תופס בית המקדש, משכנו של הריבון העל-אנושי; ואם הימים ימי גלות הם אזי בית המדרש, משכן תורתו של הריבון, הוא המרכז. כך או כך, העם עצמו לעולם אינו מושא הפעילות המדינית. בזמן שהלאום המודרני עובד את עצמו, מהעם היהודי נדרש לשעבד את עצמו לטובת עבודת השם.

במה נאחזת אם כן הלאומיות היהודית המודרנית? בנקודה האחת והיחידה בה משיקים שני החזונות: שניהם מוצאים חשיבות בשימור העם כישות הלאומית, ובמניעת היבלעותה בחברה הסובבת. כשהם נשענים על נקודת השקה זו, מבקשים היום אנשי הציבור הלאומי לטפח את היהדות כלאום מודרני. מהלך זה מקבל את ביטויו המובהק בקידושו של הכוח באמצעותו מבסס העם את ריבונותו, קרי, מדינת ישראל. החינוך הציוני הבן-גוריוני מצויר את הקמת המדינה כמימוש ייעודו ההיסטורי של העם, קיומה בפועל של שליחותו ההיסטורית המבוטאת בתנ"ך. הציבור הדתי-לאומי, בהשראת הרב קוק, הרחיקו לכת עד כדי פירוש הציונות – מפעל חילוני לעילא ולעילא המושגת כולו על מודל הלאומיות האירופאי – כ"אתחלתא דגאולה", שלב-מעבר זמני של כפירה וחילון במסגרת תהליך דתי בכללותו, במהלכו חוזר העם בתשובה ומחדש ימיו כקדם. אלו גם אלו אינם מזהים את הפער המהותי השורר בין הלאומיות הציונית לבין חזונה הרוחני של היהדות. הם אינם רואים, או מתעלמים מכך, ששתי תפיסות אלו אינן רק שונות, אלא סותרות. טעות זו אינה, כמובן, מופרכת מיסודה: לעומת התרבות הפוסט-לאומית של הליברל, החותרת לקראת מחיקתה של היהדות בכלל, אכן מזדקרת נקודת הדמיון בין היהדות לבין אידיאל הלאומיות המודרני, ואכן דומה כי הוא משרת את מטרותיה.

נדרש מעט יותר עיון על מנת לגלות, ששיתוף אינטרסים זה תקף על פני השטח בלבד, ושמעילו מסווה יריבות אידיאולוגית עמוקה בהרבה.

(אחד האנשים שהבחין ביריבות הזו היה ישעיהו ליבוביץ'. בניגוד למעריציו מהשמאל החילוני – שעולמם היה זר לו בדיוק כמו עולמם של אנשי הימין – לייבוביץ' לא היה מעוניין להתנשל מהמסורת ולהיטמע בתרבות קוסמופוליטית, ולא התנגד לכיבוש ולממסד הציוני מתוך ניכור ללאומיות היהודית. כעסו הגדול נבע מאמונתו, שהעם היהודי צריך להתייחס לגוף המדיני-צבאי בו הוא מתלבש כאל אמצעי בלבד. מסירותו לחזון הדתי של היהדות אפשרה לו לזהות כמה זרה ומגושמת, גרוטסקית אפילו, היא הלאומיות החילונית, מקדשת השררה והגבורה, שהחברה הישראלית אימצה לעצמה. אוי לו לעם היהודי, הוא ידע, אם הוא מקדיש עצמו לאידיאולוגיה כזו בשם דתו, שכן למעשה הוא מקיים בזאת את הכפירה המוחלטת בדת: הצבת ריבונות הלאום האנושי מעל ריבונות האל. אמירותיו, המופרזות בעליל, בדבר ה"יודו-נאצים", לא נבעו אלא מאכזבה מרה זו מבני עמו, מהם ציפה לדבר-מה נאצל הרבה יותר.)

את השירות שעשתה ועושה הציונות לעם היהודי אין לאמוד. היא מעניקה לו היום את המקלט היחיד בו הוא חופשי לברר לעצמו, בשלווה יחסית, לאן הוא מבקש להתקדם. במובן זה, יש לראות את החיבור בין הלאומיות המודרנית ליהדות כמבורך. אסור לדעתי, אפילו במעט, להשתמש בביקורת הרעיונית כלפי הציונות כצידוק להתכחשות לה, שלא לומר ניצולה לצרכים אנוכיים או סקטוריאליים. אך כל עוד זוכרים זאת, יש גם להכיר באופן מפוכח לחלוטין בעובדה הבאה: שלמרות שאתוס הלאומיות המודרני מגונן על היהדות מבחוץ, בה-בעת, בכך שהוא משכיח ממנה את ייעודה המקורי ומתיימר לתפוס את מקומו, הוא מרוקן אותה מבפנים.

לאומיות והתבוללות

מי שחש בסתירה מהותית זו בין הלאומיות בצורתה המודרנית לבין האידיאל היהודי הוא דווקא השמאל הליברלי, המצטייר בעיני הציבור הלאומי כהכי פחות "יהודי". קידוש הריבונות המדינית וטיפול הגאווה הלאומית – המתבטאים בהערצת הסמלים המדיניים ובפולחן הציונות – מעוררים באיש השמאל סלידה גדולה. ובצדק: האלימות האצורה בסוג כזה של קולקטיביות היא ממשית מאוד ומסוכנת מאוד. היא יונקת את כוחה מהאמונה בכוחו ועוצם ידו של הקולקטיב הלאומי להשליט את רצונו על העולם, ומצטברת סביבה כעובש. מנקודת מבט יהודית, גאווה לאומית אינה נבדלת בהרבה מגאווה אישית, והיא מגונה בדיוק כמוה. לא במקרה, מרבים אנשי השמאל לצטט את הנביאים; הם יודעים שכוחניות לאומית זרה לרוחה של היהדות. אלא שהסלידה מהלאומיות הישראלית דוחפת את אנשי השמאל להתנכר מהיהדות בכלל, כולל מחזונה המקורי, בו הלאום הוא אמצעי ולא תכלית. את ייאושם מהציונות הם מנתבים לכיוון התרבות האירופאית והאמריקאית, שבתחומים רבים היא גרועה ממנה, אך לפחות משחררת אותם מנטל האידיאולוגיה הציונית אליה התנכרו. לצדסם ובעקבותם, צועדים חלקים נרחבים מהחברה הישראלית בדרך זו של היטמעות תרבותית במערב, או בניסוח אחר, של התבוללות רוחנית.

עובדה זו אינה צריכה להפתיע. זרעיה של ההתבוללות הרוחנית המאפיינת היום את התרבות הישראלית היו חבויים כבר בקרקע האידיאולוגיה הציונית. אנו רגילים לחשוב שעלייתה מחדש של האנטישמיות בסוף המאה התשע-עשרה הוכיחה ליהודים כי בריחה מזהותם איננה אפשרית, וכך השיבה אותם אל יהדותם. ספרי הלימוד מאתרים את רגע נביטת הציונות בפרשת דרייפוס, שכביכול הוכיחה להרצל שההיטמעות בקרב עמי אירופה נידונה לכישלון, ושכנעה אותו שגאולת העם לא תבוא דרך התפזרות החוצה אל האומות אלא דרך התכנסות פנימה לתוך כתלי היהדות. אבל ברובד עמוק יותר, כך נדמה לי, "המרת-

הדת" שעברו אבות הציונות ממתבוללים ללאומיים היתה פחות דרמטית ממה שניכר על פני השטח. האנטישמיות לא באמת עקרה מליבם את שאיפתם המקורית להיטמע באירופה; לו היתה עושה זאת, שיבתם למסורת היהודית היתה חזקה הרבה יותר. למעשה, השאיפה להיטמע בין האירופאים נותרה בעינה, והאנטישמיות רק ניתבה אותה לאפיק אחר. כאשר נוכחו לראות שיהודים אינם מתקבלים בקרב המשפחות המדיניות הספציפיות של גרמניה, צרפת ורוסיה, הם בחרו לנסות להתקבל לחמולת-העל המערבית, לצדן של מדינות אלו. במקום להיטמע בתוך אירופה, ביקשו הציונים להיטמע לידה. זו הסיבה שאימצו כדגם של לאומיות את המודל האירופאי, לא היהודי. שאיפתם של אבות הציונות ליצור נורמליזציה – להפוך את היהדות לעם ככל העמים במסגרת מדינה ככל המדינות – לא היתה אלא גירסא ב', בוגרת ומציאותית יותר מקודמתה, של תוכניתם הראשונית: להתנשל מעולה של המסורת הדתית ולהתקבל כבני בית אצל האירופאים.

יש להודות, שעל בסיס תפיסת העם היהודי כלאום במובן המודרני, אין, ולא יכול להיות, טיעון תקף נגד התבוללות. הסיבה שמרבית היהודים היום אינם חושבים שהתבוללות היא בעייתית – או חושבים שכן, אך אינם מסוגלים להסביר מדוע – היא שהפנמנו את התפיסה המערבית-מודרנית של הלאומיות. בניגוד לתפיסה המסורתית, הרואה את קיומו של העם כאמצעי למימוש חזון נעלה יותר, תכליתה של התפיסה החדשה היא לשמר את הקיום עצמו, מבלי שהיא מציעה סיבות לשם מה יש לשמרו. אך התמקדות זו בעצם הקיום – בהישרדות העירומה והאילמת, הנעה בעיוורון מהעבר לעתיד – באותה מידה שביכולתה ללכד עם, יכולה גם לפורר אותו. אם בסופו של הדבר, חושב לעצמו בן העם, מה שחשוב הוא הקיום, והמשמעות היא רק נגזרת שלו, אזי מדוע לא להתמקד בקיומי שלי במקום בקיומו של העם? אם ממילא קיומה של מדינת הלאום נועד לשרת, בחשבון אחרון, את הפרט, מדוע לא לבנות לעצמי את עולם המשמעויות הפרטי שלי? את מהלך זה בדיוק מקיימת בהדרגה החברה הישראלית, והוא עקבי לגמרי. החשיבה האינדיווידואליסטית של היום צומחת במישרין מהחשיבה הלאומית שהנחתה את הציונות בראשיתה. הטענה שהמתבולל המודרני הוא בוגד היא מגוחכת; בדיוק כמו היהודי הנאמן כביכול לעמו מממש המתבולל את חזון החירות של הלאומיות המודרנית. לדרוש ממנו להעדיף את עמו על עצמו פירושו להציב את האגו הלאומי מעל האגו הפרטי – ומי יקבע כי האחד עדיף מהשני?

התבוללות והתבדלות

כך כאשר חושבים על קיום הלאום כעל תכלית בפני עצמה. אך התפיסה המסורתית שהיהודים תמיד אחזו בה לגבי עצמם שופכת אור אחר לגמרי על רעיון ההתבדלות. שכן היהודים לא הבינו את עצמם כשבט בעל אגו לאומי שיש לטפח אותו, אלא ככלי קיבול למשהו אחר, על-אישי ועל-לאומי. כתא חי הנושא בקרבו הודעה יקרה וחשובה. אם מאמצים נקודת מבט כזו, או דומה לה, מפסיק להצטייר רעיון ההתבדלות כמשהו שתפקידו לשמור על טוהרו של העם, או החיוני להישרדותו, כאילו עצם ההישרדות הוא בעל ערך מוחלט. אפשרות חדשה הולכת ומצטללת, לפיה מטרתה של ההתבדלות היא שונה: לא מניעת התבוללותו של העם, אלא מניעת התמוססותה של המשימה שהעם מופקד עליה – פיתוח התורה והשכנת נוכחותו הרוחנית של האל בעולם. אלא שזה בזה תלויים, ולכידותו של העם האחראי למשימה הכרחית להצלחתה. ההתבדלות משמשת, אם כן, כמעין קרום עוטף סביב הפרוייקט הרוחני, וחיונית לו ממש כפי שהמברנה חיונית לתא הביולוגי: היא מסוככת עליו מפני כוחות חיצוניים, יוצרת מרחב סגור של יציבות מקומית, וכך מאפשרת את התפתחותם של תהליכים עדינים ומורכבים. קל לראות מדוע ממברנה כזו חיונית לשם שמירה על פעילות כמו

פיתוח ההוראות והרעיונות המקופלים בתורה. העבודה שהיא מצריכה תובעת רגישות רבה, וכן התמדה. תו
לתו יש לצרף את הוראות התורה, קו לקו לצרוף מתוכן, בלב וביד, את משכנו של ה'. והרי על כך שקדו
היהודים בכל השנים הללו. והמבנים שיצרו הם אכן שבריריים מאין כמוהם. די בחבטה בלתי-רגישה אחת מיד
זר שלא הוכנס בסוד המפעל, שמביט בו רק מבחוץ ומוצא אותו נלעג, כדי למוטט את כולו.

אולי למען זה נדרש העם להתבדל. מהו הטעם המובא במקרא לציווי "והייתם קדושים"? "כי קדוש
אני ה' אלוהיכם". המבט מועתק מייד מהעם אל הבורא הניצב מעליו, אותו הוא אמור לשקף. העם הוא עד
והד לריבון העולם, ונבדלותו מהעמים האחרים נועדה להמחיש את נשגבותו המוחלטת של הבורא ביחס
לבריאה. פרישותם של היהודים, התרחקותם ממנהגי העמים, התכנסותם לתוך עצמם – כל אלו לא נועדו
לשרת פולחן לאום נרקיסיסטי (גם אם לעתים קרובות הם גויסו לטובתו) אלא להפך: להפוך את המראה
לזכוכית, את ההשתקפות לשקיפות, ולקיים בפועל את העדות באל, שהיא היא מחויבותו הראשונה של
היהודי.

האם ניתן להצדיק מחדש את ההתנגדות להתבוללות, לדובב את הצער האילם נוכח אפשרותה? ניסיון
לעשות זאת מחייב נקודת מבט רעננה. אם נקבל כאפשרות את הטענה, שבידי העם היהודי מופקדת משימה
שערכה איננו רק תרבותי אלא מטאפיזי, ושאיננה בעלת חשיבות לאומית בעיקרה, אלא אדרבא, נוגעת בלבה
של הרוחניות האנושית בכלל, אזי נכיר בכך שיש להבין מחדש את אפשרות התבוללותו של העם לא עוד
כסכנתו שלו, אלא בראש ובראשונה כסכנת אובדנה של משימתו.